

**СИНТАКСИС БӨЛҮМҮНДӨ СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮН ОКУТУУДАГЫ АЙРЫМ
БИР ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР**

Бул макалада синтаксисти окутууда сүйлөмдөгү сөздөрдүн өз ара айкашышы, байланышуу жолдору, сүйлөм ичиндеги аткарган синтаксистик кызматы тууралуу кеңири маалымат берилет

Негизги сөздөр: синтаксис, сүйлөм, категория, аныктамалексика.

TEACHING THE SUFFIXES

This article informs about teaching the syntax to the students and the meaning of making words, their connecting ways, and the role of syntax in the sentences.

Key words: syntax, sentence, category, definition, vocabulary.

Синтаксисти жогорку окуу жайларда окуп-үйрөнүүнүн теориялык жана практикалык мааниси чоң. Анткени синтаксисти окутуу менен сүйлөмдү түзгөн сөздөрдүн өз ара айкашы, байланышуу жолдору, сүйлөм ичиндеги аткарган синтаксистик кызматы тууралуу маалымат берилет. Аларды студенттер практикалык жактан ар түрдүү көнүгүүлөр, синтаксистик талдоолор ж.б. машыгуу иштери менен бышыкташып, натыйжада сүйлөм түзүү боюнча билимге жана машыгууга ээ болушат, аларды оозеки жана жазуу речинде колдонуунун ар түрдүү ыкмаларын өздөштүрүшөт. Ошондуктан теориялык билимди практикалык иштер менен айкалыштырып өтүү-окутуудагы зарыл практикалык шарттардын бири. Муну ишке ашыруу үчүн окутуучудан бир топ чыгармачылык аракетти талап кылары шексиз. Андан тышкары терең билимдин, окутуудагы ар кыл ыкмаларды, методдорду билүүнүн, аларды колдонууда дидактикалык принциптерге таянуунун да чоң мааниси бар. Сүйлөм өз ара бири-бири менен грамматикалык жана маанилик жактан байланышкан сөз айкаштарынан түзүлүп, интонациялык жактан бүткөн бир ойду билдирет да адамдардын ортосундагы карым-катнашуу милдетин аткарат. Сүйлөм тизмегиндеги сөз айкаштары, сүйлөм мүчөлөрү сүйлөмдүн курулуш материалдары болуп эсептелет. Сүйлөм ичинде алар синтаксистик категориялардын милдетин аткарып, сүйлөмдүн түзүлүшүн, табыятын үйрөнүүгө жардам берет. Сүйлөм мүчөлөрү бири-бири менен синтаксистик жактан байланышкан сүйлөмдүн структуралык-семантикалык компоненттери болуп саналат. Алар сүйлөмдүн лексикалык, логикалык маанисин алып жүрүшөт, сүйлөмдүн структуралык курулуш элементтеринен турат, ал эми сүйлөмдүн семантикалык ролу тигил же бул сүйлөм мүчөсү камтыган информациянын коммуникативдик маанисинен көрүнөт. Сүйлөм мүчөлөрүн өтүүдө алардын сүйлөм түзүүдөгү ролу, сүйлөм ичиндеги аткарган синтаксистик кызматы, ээлеген орду, өз ара карым-катышы, ар биринин өзгөчөлүгү ж.б. тууралуу студенттер терең билим алууга тийиш. Адегенде сүйлөм мүчөсү тууралуу жалпы маалыматтар, алардын түрлөрү боюнча илимий аныктамалар берилсе, улам курс жогорулаган сайын илимий маалыматтар терең жана кеңири өтүлө баштайт, б.а. сүйлөм мүчөлөрүнүн морфологиялык жактан жасалуу жолдору, өз ара синтаксистик байланыштары, сүйлөмдөгү коммуникативдик кызматы, семантикалык-структуралык өзгөчөлүктөрү ж. б. касиеттери үйрөтүлөт. Ар бир темага байланышкан материалдар, илимий маалыматтар темага жана студенттердин жаш өзгөчөлүгүнө жараша жөнөкөйдөн татаалга карай өсүп отурат. Синтаксистин башка

материалдары сыяктуу эле сүйлөм мүчөлөрүн өтүүдө системалуулук принциби сакталууга тийиш. Мында ар бир сүйлөм мүчөсүн өтүү ырааттуулугу закон ченемдүү көрүнүш экендиги баса белгиленет. Анткени сүйлөм мүчөлөрүн өтүүдө биринчи сүйлөмдүн уюткусун, негизин түзгөн баш мүчөлөр тууралуу маалымат албай туруп, айкындооч мүчөлөрдү өтүүгө мүмкүн эмес. Бул жерде айкындоочтордун баш мүчөлөргө көз кранды экендиги, аларсыз сүйлөм түзүүгө жөндөмсүздүгү эске алынат. Сүйлөм мүчөлөрүн ырааттуу өтүү менен бирге алардын бири-бири менен карым-катышына анализ жасоо, алардын табиятына байкоо жүргүзүү, салыштыруу жолу менен жалпы белгилерин жана спецификалык өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү зарыл. Сүйлөм мүчөлөрүнүн сөз түркүмдөрү менен болгон байланышын, жалпылыгын белгилөө, тигил же бул сүйлөм мүчөсүнүн табиятын оңой жана тез өздөштүрүүгө көмөк берет. Маселен, тактооч сөз түркүмү катары өтүлүп, сүйлөм ичиндеги мааниси аныкталып, анын башка сөз түркүмдөрү менен байланышы аныкталат. Андан соң студенттерге тактоочтун сүйлөмдөгү синтаксистик кызмат тууралуу маалымат алышат, алар синтаксистик жактан бышыктоочтун милдетин аткарышып, кыймыл-аракет процессинин ар кандай кырдаалын көрсөтүп турушат. Ошентип, программанын негизинде өтүлүүчү системалуулук принциби студенттердин терең билим алышына өбөлгө түзмөкчү. Сүйлөм мүчөсүн окутууда студенттердин активдүүлүгүнө жетишүү да өтө маанилүү принциптерден. Окутуучу өтүлө турган тема боюнча тийиштүү маалыматтарды гана берип тим болбостон, студенттердин акыл эмгегин активдештирүүгө, тигил же бул тилдик көрүнүштү анализдөөгө, салыштырууга жалпылоого үйрөтөт. Бул болсо студенттердин жаш өзгөчөлүгүнө, билим деңгээлине жана өтүлгөн темага ылайык проблемалык суроо коё билүү менен байланыштуу. Проблемалык суроо-студенттин өз алдынча изденүүсүн, чыгармачылык менен чечүүсүн талап кылган маселе. Аны чечүү үчүн акыл эмгеги жумшалат, студенттин логикалык ой жүгүртүүсү активдешет, өтүлгөн темалар анализге алынып, өз ара салыштыруу, жалпылоо процесстери менен коштолот. Натыйжада студент өз алдынча жыйынтык чыгарууга жетишет. Проблемалык суроолордон тышкары студенттерге берилген ар бир тапшырма, көнүгүүлөр, грамматикалык талдоолор алардын чыгармачылык менен иштөөсүнө, акыл эмгегин өстүрүүгө, логикалык ойлоосун өнүктүрүүгө багытталышы зарыл. Маселен, өз алдынча мисал түзүү, аралаш грамматикалык талдоо жүргүзүү, макалага план түзүү, өтүлгөн синтаксистик конструкцияларды излөөнө же дил баянда колдоно билүү ж.б.

Синтаксистик категорияларды өздөштүрүүдө аң-сезимдүүлүк принциби ишке ашууга тийиш. Кандай гана аныктама, эреже же түшүнүк болбосун студент тарабынан аң-сезимдүү өздөштүрүүсү зарыл. Ал үчүн тигил же бул конкреттүү аныктаманын маанисин терең түшүнүү, анын структурасына анализ жасоо, түшүнүктүн жалпы жана спецификалык өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү, аныктамага байланышкан тилдик көрүнүштөргө байкоо жүргүзүү, салыштыруу жана жалпылоо максатка ылайык. Маселен, бышыктоочту өтүүдө анын адегенде сүйлөм мүчөлөрү деген жалпы түшүнүккө кире тургандыгы, алардын жалпы белгилери көңүлгө алынып, андан сөз мүчөлөрдүн бири-биринен өзгөчөлүктөрү, сүйлөм ичиндеги кызматтары эске алынат. Айкындооч мүчөлөрдүн жалпы белгилери жана спецификалык өзгөчөлүктөрүнө байкоо жүргүзүлүп, өз ара салыштыруу, анализдин негизинде бышыктоочтордун, айкындоочтун башка мүчөлөрүнөн айырмасы келип чыгат. Маселен, бышыктоочтор сүйлөм ичинде баш мүчөлөрдүн бирин-баяндоочту жандайт; бышыктооч кыймыл-аракет процессинин ар түрдүү абалын билдирет; өзү баш ийген аныкталгыч менен негизинен ыкташуу байланышында турат; бардык эле учурда өзү баш ийген аныкталгычты жандабастан, анын айрым түрлөрү андан обочо да жайгашат; бышыктоочтор морфологиялык жактан тактоочтордон жасалат ж.б. Мындан тышкары сүйлөм мүчөлөрүн өтүүдө аны тилдин башка бөлүмдөрү менен байланыштырып өтүү зарыл. Маселен, сүйлөм мүчөлөрү морфология бөлүмү менен байланыштуу, анткени, ар бир сүйлөм мүчөсүнүн негизинде морфологиялык категориялар жайгашкан. Тигил же бул сүйлөм мүчөсүнүн бир белгиси катары анын морфологиялык жактан жасалуу жолу эсептелет. Маселен, зат атооч, сүйлөм ичинде ээнин, баяндоочтун, толуктоочтун, бышыктоочтун,

аныктоочтун да ролун аткара берет, сын атооч-аныктооч менен баяндоочтун, тактооч бышыктоочтун милдетин аткарат.

Сүйлөм мүчөлөрүн окутуу сөз өстүрүү, байланыштуу речь (кеп) менен да тыгыз байланыштуу. Анткени сүйлөм мүчөлөрү боюнча практикалык иштер ар түрдүү көнүгүү, машыгуу жана жазуу иштеринен турат. Булар сөзсүз сөз өстүрүү максатын кошо өз ичине камтыйт: ар бир өтүлгөн темага байланышкан сөздөрдү оозеки жана жазуу речинде колдоно билүү, синтаксистик конструкциялардан пайдаланып чакан текст түзүү, сүйлөм мүчөлөрүн катыштырып чакан аңгеме жазуу, көркөм текстке синтаксистик талдоо жасоо, өтүлгөн темага байланыштуу изложение же дил баян жазуу.

Сүйлөм мүчөлөрүн окутуу лексикалык тема менен да байланышат. Темага жараша балким көркөм чыгармадан алынган текст менен иштөө, ага лингвистикалык анализ жүргүзүү тигил же бул синтаксистик категориялардын сүйлөм ичиндеги стилистикалык ролун, анын тексттеги функциясын терең түшүнүүгө жардам берет, аны оозеки жана жазуу түрүндө колдонууга үлгү болот. Ошондуктан синтаксистик талдоо үчүн көркөм чыгармалардан чакан үзүндүлөрдү алуу, сүйлөм мүчөлөрүнүн аткарган стилистикалык ролун түшүнүүгө жардам берет. Жаңы теманы өтүүдө окутуучу таянган илимий принцип, студенттердин терең жана бекем билим алышына өбөлгө түзөт. Демек даанышмандык, көрөгөчтүк, ыйманды тазартуудагы акыл-насааттар ар дайым ар бир окутуучунун көңүл борборунан орун алуусу зарыл.

Адабияттар:

1. А. Иманов А. Сапарбаев Кыргыз тили Синтаксис Фрунзе 1988
2. А.Жалилов Азыркы кыргыз тили Б.: 1996
3. И. Абдувалиев Т. Садыков Азыркы кыргыз тили Морфология Б.:1997
4. Т. Ашырбаев Тил илимине киришүү Б.: 2003